

Novica Milić,
Fakultet za medije i komunikacije,
Univerzitet Singidunum, Beograd

FROJD I SRBI U XXI VEKU PRILOG ZA PSIHOANALIZU MASE

Novica Milić,
Faculty of Media and Communications,
University Singidunum, Belgrade

Freud and the Serbs in the 21st Century. A Contribution to Mass Psychology

Abstract: The author has attempted, by way of “a provocation”, to answer what Sigmund Freud would say if he analysed the Serbs. He lists the traumatic events that took place in the territory of former Yugoslavia and sees the breakup of Yugoslavia as a huge loss of libidinal energy for the Serbs, who needed to find new objects for libidinal investments. These objects were found in religion and myths. The author analyses Freud’s view of masses and their relation to leaders. Like other Balkan nations, the Serbs invested their libidinal energy in leaders. But, concurrently with this turn to nationalism, global changes took place. They include the emergence of an Exo-ego based on a worldwide internet network and the challenges of AI. Finally, the author concludes that Freud might have had two messages for the Serbs: that they should read his works rather than national epic poetry and that they should be cautious before digital tools in the same way as they should be cautious before Eros and Thanatos.

Keywords: Serbs, Freud, libidinal energy, mass psychology, Exo-ego

Apstrakt: Autor je pokušao da putem „provokacije“ odgovori na pitanje šta bi Sigmund Frojd rekao kada bi analizirao Srbe. Pobrojani su traumatični događaji na prostorima bivše Jugoslavije, a raspad Jugoslavije autor vidi kao veliki gubitak libidinalne energije za Srbe kojima je bilo potrebno da pronađu druge objekte libidinalnog ulaganja. Ovi objekti pronađeni su u religiji i mitovima. Autor analizira Frojdovo razumevanje masa i njihov odnos prema vođama. Poput drugih balkanskih naroda i Srbi su uložili svoju energiju u vođe. Istovremeno s ovim okretanjem ka nacionalizmu dogodile su se i globalne promene. Među njima je pojava egzo-ega koji je zasnovan na globalnoj internet mreži, i izazovi veštačke inteligencije. Na kraju, autor zaključuje da bi Frojd mogao da ima dve poruke za Srbe: da bi oni trebalo da čitaju njegove radove pre nego narodnu epsku poeziju, i da treba da budu oprezni pred digitalnim alatima, na isti način, kao što treba da budu oprezni prema erosu tanatosu.

Ključne reči: Srbi, Frojd, libidinalna energija, psihologija mase, egzo-ego

Moje je pitanje šta bi Frojd, da se svi mi Srbi položimo na njegov kauč, rekao o nama danas. Kako to ne možemo znati, ostaje mi da se poslužim određenim njegovim spisima kao što su *Masovna psihologija i analiza ega* (1921), *Totem i tabu* (1913), *Ego i id* (1923) pre svega, imajući još u vidu i *Uvod u narcizam* (1914) i *S onu stranu načela zadovoljstva* (1920); za nas su to temeljni spisi psihoanalize. Tu i tamo ću citirati, ali ne mnogo. Rad je pisan kao poziv – provokacija – za mišljenje, i ne pretenduje na viši stupanj objektivnosti; njegove mu pretpostavke čine zaključke hipotetičkim. Razlog što ga podastiremo drugima leži u potrebi da se o Srbima, i ne samo Srbima, misli na različite načine, pa i iz ugla psihoanalize jednog Frojda.

Reč je najviše o formiranju grupe, tj. mase, gomile, čak rulje. Svakako, nisu svi Srbi rulja ili gomila. Srba ima raznih, i kao pojedinica i kao grupa. Moja polazna pretpostavka je da je najčešća i najkompaktnija masa ona koja se kreće oko polovine ukupne populacije, ponekad možda i više od polovine. Ta je većinska masa prihvatila, pristajala ili odobravalala odluke svojih političkih vođa tokom poslednjih decenija, naročito tokom devedesetih, čini to i danas.

Kratko podsećanje na ovaj period: Srbi su izgubili četiri rata u roku od osam godina – u Sloveniji, Hrvatskoj, Bosni i na Kosovu. Imali smo sankcije Ujedinjenih nacija, a i danas smo pod prismotrim velikih sila. Iseljavanje je ogromno, ekonomija loša, uslovi za život nimalo sjajni. Intelektualna elita je potisnuta, a radna snaga bedno plaćena. Mediji su najvećim delom dirigovani, nacionalna temperatura (nacionalizam) visokog stupnja, populizam i autoritarizam su osnovna matrica i politike i svakodnevice.

Jednu bih činjenicu izdvojio i kratko je komentarisao; ona je, mislim, od velike važnosti za uvod. Početkom i tokom devedesetih, pa i sredinom prve decenije ovog veka, kad se i Crna Gora odvojila i Srbija na pravdi Boga postala samostalna, Srbi su izgubili državu koja se zvala Jugoslavija. U tu tvorevinu, koja je trajala oko sedam-osam decenija, politički, kulturno, emocionalno i na svaki drugi način – a pre svega onaj identitetski – investirali su mnogo. Libidinalna kateksija, da se poslužim Frojdom terminom, bila je snažna i dugotrajna. Tim više što je ta država – kao oblik zajedničkog života – bila stvorena i obnovljena silom, u ratovima, i uglavnom učešćem Srba. Počinjeni su zločini i žrtve su podnete, veoma velike, najviše u ratovima, a u miru su takođe podnošene, odustajanjem od demokratije, prihvatanjem autoritarne matrice, izborom vođa koji su bili veći ili manji manipulanti i, da citiram Slobodana Jovanovića iz njegovog poslednjeg eseja („Jedan prilog za proučavanje srpskog nacionalnog karaktera“), „Srbi nisu imali potrebne sposobnosti [...] u sporoj i sračunatoj igri političkoj šaha“, najpre prema Slovencima i Hrvatima, a onda i drugima.¹

1 Slobodan Jovanović, „Jedan prilog za proučavanje srpskog nacionalnog karaktera“, u: *Sabrana dela Slobodana Jovanovića*, knj. 12 (Beograd: BIGZ, 1991), 558. Taj je ogled napisan 1957. godine. Uz ovo se može dodati kolektivni narcizam u preuveličavanju sopstvene veličine i snage.

Raspad Jugoslavije je označio i ogroman gubitak libidinalne energije, odnosno njeno razbijanje i premeštanje. Ako je kroz više generacija identitet bio srpsko-jugoslovenski, sa prilično jakim naglaskom na ovo potonje, sada se „nacion“ našao bez te identifikacije, pa su počele regresije, traženje u prošlosti, najpre u predjugoslovensko vreme (politički: Pašić ili Ljuba Davidović; kulturno: pisci i pesnici s kraja XIX i na početku XX veka), potom prema knezu Milošu i Karađorđu, pa onda unazad sve do Nemanjića (državna televizija i drugi mediji su pratili ovaj trend). Razume se da je ovakav regresivni slom identiteta i traženje novog u starom imao za posledicu bujanje nacionalizma – kod mnogih i previše. Libido je tražio nove objekte, a da ni njegov subjekt nije bio siguran u sebe. Nesigurnost, praćena strahom raznih vrsta („strah je izazvan prekidom emocionalnih veza (libidinalnih kateksija)“, kaže Frojd,² ovde, dodajem, konkretizovan kao strah za život, za porodicu, budućnost, posao itd.) imao je za pratioce agresivnost, ponekad fizičko a svakako simboličko nasilje, bahatost, uz grabež i sveopšte laktanje.

Ako se upitamo šta se desilo sa libidinalnom energijom, naglo razbijenom i fragmentizovanom, odjednom izokrenutom i posuvraćenom, lišenom oslonca i cilja, – pa, ona je morala, ući nas Frojd, poči u traganje za novim objektima ili za obnovom starih u novim oblicima. U religiji, na primer, Srbi su se od komunističkih uverenja vratili pravoslavnoj veri, ali malo kroz jevanđelja i novozavetne poslanice, a najviše kroz toteme i pagansko obožavanje badnjaka ili (prehrišćanskog) Vida, odnosno obnovom jedne ideološke izmišljotine stare manje od jednog stoleća, tzv. svetosavlja kao praktične religijske politike. Mitovi su obnovljeni ili su se ponovo javili u novom komponovanju. Tako je ova religijska srpska restitucija išla uz mitove o junacima, o slavnoj prošlosti, o tome da nas ne vole („jer smo dobri“, „jer smo najbolji“), što znači da je libido jednostrano usmeren, u stalnoj oskudici i neuzvraćenosti, da ne nalazi odgovora, da je sam upitan, odnosno problematičan. Njegovi „narrativi“, vidi se to iz potrebe umnožavanja i, još više, nužde prekomponovanja, nisu zadovoljili ove transformacije kolektiva iz jednog u drugo stanje.

Vrlo je lako sad primeniti Frojdovu shemu o formiranju psiho-mase, iako ostaje pitanje gde ćemo smestiti tu shemu i njene posledice. Masu vodi jedna horizontala – kad jačaju emocionalne veze između pojedinaca kroz gomilu u koju se uvršćuju – i jedna vertikala – kad svoj libido vežu za ideju, personifikovanu kroz vođu, koji ih podjednako voli (ili se takvim predstavlja), a koji im doznačuje glavne vrednosti za održanje u masi i kroz masu.³ Taj spoljašnji faktor ubrzo se interiorizuje, introjeksijom prelazi unutra, ovladava subjektom tako da se ego razdvaja na pojedinačni ego i na ovaj kolektivni ideal ega, *Ichideal*, koji ne samo da obećava ljubav, jednaku prema svima, već još dosta toga, naime filter kroz koji će nadalje učesnici mase gledati na sebe

2 Sigmund Frojd, *Psihologija mase i analiza ega*, u: S. Frojd, *Psihologija mase i analiza ega – izabrani spisi*, prev. B. Zec (Beograd: Fedon, 2006), 159. Tu i tamo, zarad naših analitičkih potreba, modifikovaćemo postojeće prevode.

3 *Ibid*, 170–173.

i na svet, na svoje potrebe i na želje. *Ichideal* će kasnije Frojd, u tzv. drugoj topici, preimenovati u super-ego, koja je instanca koja egu određuje šta da radi sa energijama, nagonima i sadržinama ida; ta instanca nije svest, već komanduje svesti i u dubljem savezu je sa nesvesnim. U pitanju je instanca ne samo zabrana, nego i dozvola, cenzure ali i usmeravanja. Na tu se instancu prenosi odgovornost, odnosno savest se više ne mora držati u individualnom, ličnom posedu. Nekadašnja horda koja je ubila oca sada je horda koja ima novu paternalističku figuru, sledi upute te figure i po potrebi ih ispunjava drugim licima, unutar iste matrice autoritarnog psiho- i socio-sklopa. I ne smetnimo s uma Frojdiv uvid da tzv. ego-nagoni jesu i konzervativni, ne samo za očuvanje života, već i na putu ka smrti.⁴ To je, po mom mišljenju, najvažniji doprinos Frojdiv iz ogleada *S onu stranu principa zadovoljstva*. Frojd će ići i dalje u *Egu i idu*, kad bude rekao da – recimo kod melanholije, kad je izgubljeni objekt zamenjen u unutrašnjem procesu nadoknade stvarnog fikcijom – da super-ego može postati „čista kultura nagona smrti“;⁵ ali bliže ispitivanje tog mesta ostavljam sad po strani.

Kakva je tako formirana masa ovim spolja nametnutim ego-skupom? Šta je sada priroda tog erosa izokrenutog ili možda prepuštenog tanatosu? Evo citata iz Frojda: „pojedinačeva nesloboda u masi“; potom: „objekt [interiorizovani objekt u ideal ega, tj. u super-ego] takoreći je pojeo ego“; „duša mase“ [...] „strasno želi autoritet, [...] ona žudi za potčinjavanjem“; „nestaju individualne tekovine pojedinaca“; [...] „ono što je heterogeno tone u ono što je homogeno“; „osećanja mase uvek su vrlo jednostavna i vrlo preterana, masa ne poznaje ni sumnju ni kolebanje“; „kod svakog pojedinca snižava se svest o odgovornosti za svoje dela“; „takva masa je vrlo razdražljiva, impulsivna, strasna, nepostojana, nedosledna, neodlučna a pritom u svojim postupcima spremna na krajnosti, dostupna samo grubljim strastima i jednoličnim osećanjima, neobično povodljiva, lakomisljena u svojim rasuđivanjima, brzopleta u svojim sudovima, prijemčiva samo za najprostije i najnesavršenije zaključke i argumente, lako usmerljiva i uzdrmljiva, lišena samosvesti, samopoštovanja i osećanja odgovornosti, ali spremna da dopusti da je svest o sopstvenoj snazi podstakne na takva nedela kakva očekujemo samo od apsolutne i neodgorne sile. Ona se, dakle“, zaključuje Frojd (i ja sa njim), „ponaša pre kao nevaspitano dete ili nenadzirani strasni divljak u situaciji koja mu je strana, u najgorim slučajevima njeno ponašanje više liči na ponašanje čopora divljih životinja nego na ponašanje ljudskih bića“.⁶

Dovoljno je citata, lako je prepoznati domaću masu, ne samo srpsku, već hrvatsku, bosansku, kosovsku, kratko balkansku. Pošto sam odao oduška svom „autošovinizmu“, odnosno vlastitom „kritičkom nacionalizmu“, da sad pređem

4 S. Frojd, *S onu stranu principa zadovoljstva*, u: S. Frojd, *Psihologija mase i analiza ega – izabrani spisi* (Beograd: Fedon, 2006), 68.

5 S. Frojd, *Ego i id*, u: S. Frojd, *Psihologija mase i analiza ega – izabrani spisi* (Beograd: Fedon, 2006), 119.

6 Svi navodi iz *Psihologije mase i analize ega*, 158, 181, 177, 176, 193, 147.

sa ovih opisa geneze mase i njenog mentaliteta, tj. subjektivnosti, na par stvari koji su mi veoma značajne; podjednako me zanimaju kao i „Srbi u XXI veku”.

Naime, Frojd se – u spisima koje sam naveo na početku – nije ustezao da instance „ideala ega”, odnosno super-ega, prikaže kao socijalne instance. Recimo u *Totemu i tabuu* on kaže da „tabu nije neuroza već socijalna formacija”.⁷ Takođe, ono čime se Frojd bavi, na svim ovim mestima, tiče se strukture i položaja subjekta, tiče se pitanja teorije, odnosno filozofije subjektivnosti. Frojdovi doprinosi ovom poslednjem polju su ogromni, ali se filozofija subjektivnosti dosta razvila nakon Frojda, takođe u vezi sa pitanjima teorije zajednice. Nameće se potreba da se Frojd razume i u okviru tih doprinosa socijalne filozofije i filozofije subjekta. Na prvoj strani, u tumačenjima društva i istorije, ne mogu se izbeći jedan Talkot Parsons, ili jedan Niklas Luman, odnosno Mišel Fuko. S druge strane, ne smemo zanemariti spekulacije o Frojdu jednog Lakana, niti misao – koja se takođe tiče Frojdovog razumevanje subjekta, jednog Deride⁸, Liotara⁹ ili Žila Deleza¹⁰. Ne ulazim u detaljnije razrade, već samo skrećem pažnju na to da je već kod Frojda bilo terminoloških zamena, poput već pomenutog „ideala ega” koji postaje kasnije „super-ego”, a da je potrebno ubaciti u igru mišljenja nove izraze, kategorije, pojmove, figure, ne da bismo odbacili Frojda, već da bismo dalje išli putem koji je prokrcio.

Uzmimo, na primer, jednu trijadu koju je Lakan povezo sa jezikom, motivom koji je već itekako prisutan kod Frojda, pa i sa trijadama Frojda (dinamika nesvesno – predsvesno – svesno, potom topika id, ego, super-ego). Lakan razlikuje tri funkcije ili registra govora: simboličko, imaginarno i realno. *Simboličko* je po pravilu upotreba oznaka i značenja u uobičajenom, konvencionalnom smislu: kad se zajednički slažemo da je ovaj sto što i naša konvencionalna predstava o stolu. *Imaginarno*, pak, više je vezano za individualne fantazme, za pojedinačne uplive želja, poriva, nagona, pa i nesvesnog. Treća funkcija, *registar realnog*, kod Lakana je pomalo mističan (neki su, poput Žižeka, napravili karijere čeprkajući po tajnama realnog kod Lakana; još je Frojd te „stvari“, čiji je izvor u nagonima, za psihu u nesvesnom, nazvao „najvažnijim i najmutnijim elementom psihološkog istraživanja”¹¹), a u stvari je to područje jezika – jer je i realno registar jezika – gde stoje stvari koje u samom govoru čute. Iz raznih razloga čute, kao stvari-oznake (Frojd je već imao izraz za to: razlikovao je *Sachvorstellung* od *Wortvorstellung*, predstavu stvari od predstave reči¹²), jer su potisnutih značenja, jer su zabranjene od strane super-ega, te introjektovane „socijalne formacije” koja je došla spolja

7 S. Frojd, *Totem i tabu*, u: ODSE, tom 4, prev. P. Milekić (Novi sad: Matica srpska, 1984), 194.

8 Više je Deridinih dužih eseja o Frojdu. Pisani su celom dužinom Deridine misaone karijere. O tome v. René Major, *Lacan avec Derrida* (Paris: Flammarion 1991).

9 Jean-François Lyotard, *Économie libidinale* (Paris: Minuit, 1974).

10 Gilles Deleuze, Félix Guattari, *L'Anti-Oedipe* (Paris: Seuil, 1972).

11 S. Frojd, *S onu stranu principa zadovoljstva*, 37.

12 To je važna postavka u oglelima *S onu stranu principa zadovoljstva* i *Ego i id*, u: S. Frojd, *Psihologija mase I analiza ega. Izabrani spisi*, 84–85.

da bude unutra (o tome spolja i unutra uskoro ću nešto više), ili su uzroci trauma, delovi simptoma, odnosno činioci sindroma koji se ne mogu osvestiti i prevesti imaginarnim u simboličko, tj. pojedinačnim ličnim naporom u socijalno jasnija i prihvatljivija značenja. Ono što hoću da kažem jeste da nam kasniji doprinosi mišljenja, poput ovog Lakanovog¹³, mogu pomoći da se bolje razaberemo oko subjektivnosti, a usput i da dublje razumemo Frojda.

Da se na trenutak vratim našem početnom motivu. Srbi, uz sve svoje specifične probleme poljuljanog identiteta i novih libidalnih investicija u vođe,¹⁴ u nove imaginacije i u staro realno kojima ne mogu da ovladaju, nisu izuzetak.¹⁵ Već sam pomenuo da su i drugi Balkanci tu negde, naravno kroz

13 Najzrađenije u: Jacques Lacan, *R.S.I. – Le séminaire XXII 1973–74*.

14 Ako bih postavljao dijagnozu za većinu naših političkih vođa, dakle populista levih i desnih, i to tokom skoro celog XX veka, od Pašića do danas, i to činio u Frojdomom ključu pošao bih od simptoma narcizma, povremenih histeričnih ispada, uz odgovarajući paranoju, i od njegovog iskrivljenog smisla za realnost (kad laže, on, kako se kaže, „iskreno laže“). Reč je simptomima za koje se tada koristila dijagnoza parafrenije, o parafrenicima, jer su to simptomi koji vode u ludilo veličine, u delirijum vlastite važnosti, i u oštećenje čula za realnost oko sebe, tj. o povlačenju libida u početno, primarno, infantilno stanje, o regresiji Ja libida, uz „pokušaje restitucije bilo na način histerije, bilo na način prisilne neuroze (paranoje) koje iznova libido spajaju s objektima“ (Frojd u *Uvodu u narcizam*, takođe i na nekim mestima u *Budućnosti jedne iluzije*). To objektno spajanje, objektni libido, uvek je privremeno, nedovršeno, a paranoična restitucija tera ga stalno traga za novim objektima, za „neprijateljima“. Realnost se ima prilagoditi ovim potrebama parafrenika, inače je nema, nije važna. Pravi objekt je sam subjekt, on sam je veći deo, tako reći ceo svet, što je sama struktura narcizma kao poremećaja. Ova parafrenija nije neozbiljan poremećaj subjekta. Naše vođe su u potrazi za ljubavlju, oni politiku razumeju na osi „vole me – mrze me“. Time se umanjuje racionalnost, odnosno potčinjava je potrebama ove političke erotike.

15 Pojam ideala ega, *Ichideal*, nastao je kod Frojda u vrlo određenom trenutku, može se lako dokumentovati. To je odmah posle kritike Adlera u *Uvodu u narcizam*, a Adlerova psihološka koncepcija „muškog protesta“, tj. odnosa snaga među muškarcima, zapravo je socijalna, pa čak i politička. Frojd ne deli tu politiku, niti tu koncepciju socijalnih relacija, i ideal ega je upravo njegovo nastojanje da socijalne relacije razume kao „socijalne formacije“, kako sam kasnije kaže. To jest, pitanje snage i moći po njemu treba razumeti iz konteksta psihoekonomije i psiho-dinamike, iz libida kao snage i kretanja: predajemo energiju idealu ega, jer smo libidinalne investicije odvojili od objekata na kojima mi mogli naći zadovoljnije, zamenili takve objekte vlastitim fantazmom o vođi koji nas sve jedako voli, odnosno otvorili puteve za manipulaciju subjektom. Tek se odatle mogu izvlačiti socijalni i politički zaključci, a ne pre toga, ne u polazištu za razumevanje subjekta i njegovih svetova. Ukratko, polazište čini psihološki (psihoanalitički) uvid a ne ideološka ili politička teza.

Zašto je to značajno? Evo zašto. Kod nas – ako je to „kod nas“ zaista ovde – Jovan Rašković, prvobitni vođa Srba van Srbije, naročito onih u Hrvatskoj, kao psihijatar imao sledeće teze: Srbi su, pisao je devedesetih u knjizi *Luda zemlja* (Beograd: Akvarijus, 1990), 128–131, prošli kako valja genitalnu fazu, oni su se edipalizovani kako valja, oni ne trpe autoritet, odnosno traže autoritet u državi, hrabri su i spremni da nametnu autoritet drugima, državotvorni su narod; za razliku od njih Hrvate je kastrirao katolicizam, nesposobni da imaju autoritet, i maskiraju svoju sramotu navodno velikom kulturom. Muslimani u Bosni, Bošnjaci, pak, pate od analne frustracije što tih odvodi u štedljivost i skupljanje blaga, a opsesija higijenom u fanatizam. – Ovde imamo frojdoovski rečnik, ali zapravo je to samo prenos, prevod na frojdzizam jedne ideološke projekcije, nacionalizma. Simptomatično je (ali tumačenje tog simptoma prepuštam terapeutskim ekspertima) da su vođe Srba u

drugačije „sudbine nagona” – deo su jedne planetarne promene, globalne mutacije koja je manifestno oličena u novoj tehnološkoj revoluciji, a latentno u transformaciji socijalne komunikacije. Tehnološka revolucija je vezana za digitalizaciju sveta i života, za novu algoritimizaciju pojedinaca i zajednica,¹⁶ a komunikacija je promenjena i po sredstvima – medijima, posrednicima – i po svrhama. Više se informacije ne prenose, već se produkuju: istina se ne dojavljuje novinama, radijom, ekranom, istina je produkt novog vremena, doba „post-istine“,¹⁷ istina je u prvom redu ekran (ili „medij je poruka”, kako je pre više od pola veka rekao Makluan¹⁸).

Te su promene epohalne, a skloni smo izgleda da ih potcenjujemo, jer smo još na početku te epohe. Kratko upućujem da Lumana, Niklasa Lumana, nemačkog mislioca društva (ne baš naročito poznatog, osim u užem krugu specijalista). Za Lumana je „svet” skup socijalnih sistema i podsistema, društvo, odnosno zajednica je komunikacija tih podsistema diferencijacije (*communio* je prvobitno latinsko ime za zajednicu, pa stoga i *communicatio* nije ma kakva razmena poruka, već sistem zajedničkog oblikovanja značenja i smisla u zajednici). Za Lumana su, tj. za nas ovde, dve stvari ključne. Komunikacija je formiranje smisla, a smisao nije što i metafizički, ili logiko-filozofski pojam pojma, tj. suština nekog značenja dovedenog do svog koncepta, već je smisao ukupni horizont svih semantičkih varijacija ili značenja koji ga grade, odnosno razgrađuju. Društvo komunicira u sebi tako što gradi, produkuje, stvara i obnavlja smisao da se postoji u zajednici, da ima smisla živeti zajedno uprkos, a zapravo zarad diferencijacija.¹⁹

Šta kad se taj smisao-da-se-živi zajedno, taj *Sinn von Zusammensein*, naruši ili čak razori? Kad zajednica više ne komuncira pozitivan smisao pojedincima, već ga uskraćuje? Pa, recimo, onda se svake godine 50 hiljada ljudi odseli odavde nekud u svet, jer ne vide više svoj smisao-da-se-živi zajedno ovde. Ili šta kad ga komunikacija tako uobličava da je iskrivljen,

prelomnim devedesetim bili dvojica psihijatar (Karadžić u Bosni i Rašković u Hrvatskoj) i jedan političar iz suicidalne porodice (Milošević u Srbiji).

- 16 C. Springer, *Electronis Eros – Bodies and Desire in the Postindustrial Age* (Austin: University of Texas Press, 1996).
- 17 Frojd je o „post-istini”, u značenju snage iluzije – koju razlikuje od zablude – spekulisao u svojoj *Budućnosti jedne iluzije* (najviše posvećene temi religije, ali su zaključci šireg obima): „iluzija ne mora nužno biti lažna, tj. neostvarljiva ili u protivrečnosti prema stvarnosti”, jer je ona „izvedena iz ljudske želje”. S. Frojd: *Budućnost jedne iluzije i drugi spisi*, prev. B. Buden (Zagreb: Naprijed, 1986), 339–40. – O prelomu u koncepciji istine savremenog doba – mutaciji paradigme koju je prvi naslutio Niče – v. Novica Milić, *Istina apokalipse – Književnost i filozofija na „poslednjem sudu”* (Čačak: Gradac, 2003) i *Idem, Od znaka do smisla* (Beograd: FMK, 2007).
- 18 Marshall McLuhan, *Understanding Media – The Extensions of Man* (Cambridge: The MIT Press, 1994), 7–21. V. takođe E. Showalter: *Histories – Hysterical Epidemics and Modern Media* (New York: Columbia University Press, 1997), gde se daju *case-studies* masovnih „histerija“ izazvanih medijskim uticajem u XX veku.
- 19 Suma Lumanove teorije je u: Niklas Luhmann: *Die Gesellschaft der Gesellschaft* (Frankfurt/M: Suhrkamp, 1998), I-II.

pervertovan, destruktivno se obnavlja (jer smisao nije fizička stvar da se skroz uništi, on nema „dno“, „dno dna“)? Tada se valjamo u blatu vlastite socijalnosti. U blatu vlastite zajednice. U zajednici našeg blata. Sledeći Frojda, društvo ne samo da može da gradi smisao za zajednički život, već i da razara, naročito ako je posredi slučaj vođe koji navodi masu na destruktivne težnje (kad se pojavi „slep bes razaranja nije mogužno prevideti da je njegovo zadovoljenje povezano sa izvanrednim velikim narcističkim uživanjem, jer svome Ja ispunjava stare želje svemoći“, tanatološki uviđa Frojd²⁰ funkciju vođe kad indukuje destrukciju kod mase kojom vlada).

Druga stvar kod Lumana je za njega ključni odnos između spolja i unutra (to je i jedan od ključnih Frojdovih motiva diferencijacije): mi ovu razliku – spolja i unutra – po navici kojoj je strahovito teško umaći, uzimamo kao tzv. binarnu opoziciju: što je spolja nije unutra, i obratno. Ali već je nas Frojd naučio (ako nas je naučio) da neko spolja može preći unutra i da unutra ima svoja spolja i unutra. Stvari su komplikovane, a Lumanova socijalna distinkcija služi tzv. redukciji kompleksnosti, jer je previše složeno voditi računa o tolikim prelazima. Kako god to kod Lumana bilo, kod Frojda je konstituisanje mase intruzija jednog spolja „ideala“, njegov prodor „unutra“, interiorizacija.

Šta se, pak, dešava (i to ostavljam za kraj, kroz niz pitanja na koje nemam odgovore, već samo slutnju da su od ogromne važnosti) kad ovaj frojdovski egzo-ego mase postane jedan *egzo-brain*, *egzo-mozak*, *egzo-pamet*? Mi danas imamo početke – i to krupne – takve instance u digitalnom egzo-mozgu koji formiraju net archive, pletora pohranjenih i trenutno dostupnih informacija, na dohvat prsta. Digitalno je naš novi egzo-ego, to važi globalno. Kao što ste verovatno svesni, naše studente manje zanimaju informacije koje im mi, kao profani, nudimo; mi ih smaramo, a trpe nas zbog diplome koju treba da im damo i time, možda, omogućimo neku vrstu socijalne promocije. Ali su kod novih generacija tekuće socijalne promocije mnogo važnije ako dolaze iz sfere digitalnog egzo-ega, sa neta, tzv. socijalnih mreža, kroz nove medije i njihove umnožene ekrane. To je generacija instant poruka, surfa po slikama (koji se zovu linkovi), pokolenje mobilne komunikacije (mobilne i kao pokretne i kao promenljive, nepostojane, *la donna e mobile*), a vrlo malo, i po nuždi, verbalnog teksta, čitanja i bibliotečkih resursa znanja i kulture.

Mi smo na početku epohe digitalno ustrojene kulture, u fazi kad slika (vizualnost) potčinjava sebi tekst (verbalnost). Slika, u Frojdomom nemačkom *Bild*, nije samo prikaz izgleda stvari ili pojave, već i uzor, model, obrazac, koji stiče neka svojstva onoga što je bio pojam, *conceptus*, zamisao. Kod jednog – i ne malog – broja ljudi, naročito mlađih, mišljenje u pojmovima, tj. apstraktno mišljenje, nadodređuje se mišljenjem u slikama, jer slike mogu poslužiti umesto verbalnih apstrakcija. Time ne kažemo da je ta zamena (nepotpuna, ali ipak delatna) ni valjana, niti pogrešna – stanje kulture slika, ili „ekranske kulture“ kako neki zovu ovu fazu istorije, ne dopušta takve procene, već samo

20 S. Frojd, *Nelagodnost u kulturi*, prev. Đ. Bogićević, ODSF, tom 5 (Novi Sad: Matica srpska, 1984), 329.

konstatacije. Da li slike misle (prenose, doznačuju, omogućuje nam misao), pitanje je koje je pokretano u poslednje vreme,²¹ i još uvek nema zadovoljavajući odgovor, iako od tog odgovora zavisi kuda će se kultura dalje kretati. Tim pre što slike kao obrasci, modeli, laki uzori igraju sve važniju ulogu kod masa ljudi.

Dajem primer. Poznato je, i kod Frojda, a već još od Cicerona, ako ne i pre njega, da svako ima nekoliko „persona”, figura, likova ili lica, „maski” koje nosi i istura pred sebe kao svoju sliku za razne situacije. Ciceron²² kaže da je jedna persona koju imam za svoje najbliže, u porodici ili među prijateljima, druga je persona koju isturam u poslu ili poslovnom krugu, treća pred formacijama moći ili vlasti, četvrta koju negujem u sebi i za sebe (on razlikuje „opštu“, „pojedinačnu“, „prigodnu“ i „izabranu“). Sve to čini individuu kompleksom personalnih slika, a ta se i tolika personalizacija takođe, po Lumanu, mora redukovati, svesti, pojednostaviti: niko od nas nije toliki glumac sa preobiljem maski, tj. lica. Kako se današnje mlade – a i ne samo mlade – generacije personalizuju, kako grade svoje ciceronovske persone? Preko jedne digitalne alatke koja im je i egzo-mozak i egzo-ideal, a ta alatka nije personalni kompjuter na stolu, već jedan super-kompjuter koji se zove net (sa svojim raznim medijima, posrednicima) čiji je glavni priključak (ili „otključak”, ključ za nove simptome i sindrome, i sam simptom i sindrom nove tehnologije),²³ ono što još po navici nazivamo mobilnim telefonom.

Ta sprava koja se doživljava lično i stoga važno (na poziv s mobilnog se odmah reaguje, taj se ružan običan normalizovao, postao socijalno i kulturno prihvatljiv), jedan je od velikih, možda i najvećih medija današnje planetarne personalizacije.²⁴ Čitave se generacije, mase ljudi, ne milioni, već milijarde, personalizuju na mobilnom.²⁵ Tu im se nude gotovi obrasci ponašanja, vladanja, oblikovanja, obrazovanja, samooblikovanja i samobrazovanja, ukratko – sve one socio-kulturne formacije o kojima je Frojd govorio kao instancama egzo-ega koji je nova „duša mase” („duša mase” je Frojdiv izraz). Sve to se trudi da nametne obrasce i obraze,²⁶ niz klišea koji su poželjni – a to znači da formiraju i usmeravaju želju, libido, novi-stari klišei zapravo, jer je nova forma kroz koje kolaju stare sadržine, tehno-algoritmi za odnose pojedinaca

21 Ron Burnett: *How Images Think* (Cambridge: The MIT Press, 2004).

22 U poznatom spisu *De officiis*, I, 107–115.

23 V. J. A. Flieger, *Is Oedipus Online? Siting Freud after Freud* (Cambridge: The MIT Press, 2005), posebno poglavlje 7 (“Fractal Freud: Subject as Replicant”), 182–221.

24 R. Barglow, *The Crisis of the Self in the Age of Information* (London: Routledge, 1994).

25 V. istraživanja psihoanalitičarke Šeri Terkl sa M.I.T.-ija. Na pr. Sherry Turkle: *Alone Together – Why we expect more from technology and less from each other* (New York: Basic Books, 2012); takođe njena studija *Simulation and its Discontents* (Cambridge: The MIT Press, 2009). Izvesna psihologija, i u njenom okrilju psihoanaliza digitalne subjektivnosti još je u povoju.

26 Formiranje socio-kulturnih obrazaca proučavao je italijanski filozof Maurizio Ferraris (Maurizio Ferraris) u svojoj knjizi *Dove sei? Ontologia del telefonino* (Milano: Bompiani, 2005), prevedenoj i na srpski: M. Ferraris, *Gde si? Ontologija mobilnog telefona* (Beograd: Fedon, 2011).

prema sebi samima, jednih prema drugima, svih pojedinačno i svih zajedno prema zajednicima u koje su uključeni, gomila klišeja za novo ukalupljivanje gomila, masa, digitalno upravljivih hordi, ovde, kod Trampa, Borisa Džonsona iz „klauning strita 10”, kod Sija, Putina i na mnogim drugim mestima ove planete koja već gori od želje da nas strese sa sebe. Pred tolikim preobiljem informacija kojima bivamo bombardovani,²⁷ mi takođe redukujemo, sužavamo izbor na izvore koji udovoljavaju našoj želji, iako je, iza naših leđa, često predoblikuju. Kao pripadnici digitalne mase, pojedinačno smo anonimni ili skriveni iza persone (sada „maske“) pseudonima, avatara, lišeni lične odgovornosti i slobode da demonstriramo svoju agresivnost, destruktivnost ili dole potisnute nagone asocijalnosti. „Algoritamska kultura“²⁸ nas više određuje, nego što mi možemo nju.

Mi ovde ne samo da smo suočeni sa vlastitim problemima tzv. nacije (tzv. jer malo verujem da su ovde narodi zaista dosegli stupanj političkog naroda, tj. nacije, još su to samo etnije, velika plemena, grupe klanova i slične gomile), nego smo suočeni sa ovim planetarnim globalizacijskim trendovima ego-pameti klišetiranih personalizacija, individuacija, kolektivizacija, dakle socijalizovanja i mondijalizovanja. S tzv. veštačkom inteligencijom kojoj ustupamo vlastitu.²⁹

Jedna od opasnosti koja se češće navodi, jer je приметnija, neposrednija i širi se predstavlja pojava kontrole upotrebom digitalnih oruđa. Taj je nadzor pre svega u rukama tradicionalnog protivnika slobode pojedinca, države, odnosno političkih moći i njihovih službi. Digitalni panoptikon³⁰ je obuhvatniji i prodorniji od starog, a podaci koji se njime prikupe podložni su raznim obradama, za razne svrhe. Međutim, postoje i nadzori, prikupljanjem ličnih i tzv. metapodataka, od strane velikih digitalnih kompanija, konglomerata biznisa i marketinga. Oni mogu poslužiti kao sredstva snažnog uticaja (poznati su najnoviji slučajevi kampanje Trampa i podataka koje je sa Fejsbuka prikupila, a onda ciljano usmeravala kompanija Kembridž analitika; to se isto dogodilo i u Britaniji, oko tekućeg slučaja tzv. Bregzita). Zapravo, mi smo, kao tzv. net korisnici, ili klijenti digitalnih globalnih mreža, na meti svakodnevnog upliva, koji se ne ograničava samo na marketing, nudeći nam pomoć pri izboru robe, već nam, takođe u ime marketinga kao sugestije, zapravo oblikuje želju za predmetima koje nismo imali nameru da kupimo, i time usperava naš potrošački libido. Još je značajniji, iako skriveniji, barem za sada, uticaj

27 Paul Virilio, *La bombe informatique* (Paris: Galilée, 1998).

28 Izraz je skovao američki profesor Ted Strifas (Striphias), koji, kao protivreakciju, istraživanja objavljuje na svom veb sajtu: <https://www.thelateageofprint.org/category/algo-rithmic-culture/> (20.09.2019).

29 D. R. Hofstadter, *Fluid Concepts and Creative Analogies – Computer Models of the Fundamental Mechanisms of Thought* (New York: Harper Collins, 1995).

30 Veliku temu nadziranja i kontrole otvorio je još Mišel Fuko svojom knjigom *Nadzirati i kažnjavati*, prev. A. Jovanović (Beograd: Prosveta, 1997), koja je objavljena u izvorniku kao *Surveiller et punir* (Paris: Gallimard, 1975). U velikim gradovima mi smo na meti digitalnih kamera, njihovih mreža i servera stotinama puta u toku dana.

mreža na naša ponašanje, karaktere i personalizacije onaj koji skoro neuočljivo – i zato delatnije – pruža obrasce, preprogramirane izbore, paradigme za ljudski svet njegovom ubrzanom algoritimizacijom.³¹

Na kraju, šta bi Frojd rekao da mu se srpski nacion opruži na analitički kauč u *Berggasse 19*? O srpskoj „duši mase”, pritisnutoj iznutra nesavladivim traumama prošlosti, a spolja sluđenoj opasnom budućnošću u koju srlja svet? Mislim da bi Zigi dugo, dugo ćutao, a onda dao dva kratka saveta. Rekao bi najpre: čitajte moje knjige, a ne više tzv. narodne pesme vaših nadarenih slepaca koje uzimate i za vođe i za tumače istorijske istine; ne verujte da su pesmarice što i stvarna istorija.

A drugi savet bi bio onaj koji bi dao svima, a ne samo nama: budite oprezni pred digitalnim alatkama, kao što ste oprezni pred erosom i tanatosom.

Bibliografija

- Barglow, R., *The Crisis of the Self in the Age of Information* (London: Routledge, 1994).
- Burnett, Ron, *How Images Think* (Cambridge: The MIR Press, 2004).
- Ciceronis *De officiis*, I.
- Deleuze, Gilles, Félix Guattari, *L'Anti-Oedipe* (Paris: Seuil, 1972).
- Ferraris, Maurizio, *Ontologia del telefonino* (Milano: Bompiani, 2005). Izdanje na srpskom: Mauricio Feraris, *Gde si? Ontologija mobilnog telefona* (Beograd: Fedon, 2011).
- Flieger, J. A., *Is Oedipus Online? Siting Freud after Freud* (Cambridge: The MIT Press, 2005).
- Frojd, Sigmund, *Totem i tabu* [1913], u: ODSF, tom 4, prev. P. Milekić (Novi sad: Matica srpska, 1984).
- Idem*, *On Narcissism. An Introduction* [1914], in SE, vol. 14.
- Idem*, *S onu stranu principa zadovoljstva* [1920], u: S. Frojd, *Psihologija mase i analiza ega – izabrani spisi* (Beograd: Fedon, 2006), 5–71.
- Idem*, *Psihologija mase i analiza ega* [1921], u: S. Frojd, *Psihologija mase i analiza ega – izabrani spisi*, prev. B. Zec (Beograd: Fedon, 2006), 127–211.
- Idem*, *Ego i id* [1923], u: S. Frojd, *Psihologija mase i analiza ega – izabrani spisi* (Beograd: Fedon, 2006), 73–125.
- Idem*, *Budućnost jedne iluzije* [1927], u: *Idem*, *Budućnost jedne iluzije i drugi spisi*, prev. B. Buden (Zagreb: Naprijed, 1986).
- Idem*, *Nelagodnost u kulturi* [1930 (1929)], prev. Đ. Bogićević, ODSF, tom 5 (Novi Sad: Matica srpska, 1984).
- Fuko, Mišel, *Nadzirati i kažnjavati*, prev. A. Jovanović (Beograd: Prosveta, 1997). Francusko izvorno izdanje: Foucault, Michel, *Surveiller et punir* (Paris: Gallimard, 1975).

31 Kad Frojd kaže – imajući u vidu upliv tehnike u život – da je „čovek postao neka vrsta boga sa protezama” (*Nelagodnost u kulturi*, ODSF, tom 5, 295–6), možemo navesti suprotnu, ali komplementarnu misao: danas čoveka „obezbožuju” najviše njegove digitalne proteze.

- Hofstadter, D. R., *Fluid Concepts and Creative Analogies – Computer Models of the Fundamental Mechanisms of Thought* (New York: Harper Collins, 1995).
- Jovanović, Slobodan, „Jedan prilog za proučavanje srpskog nacionalnog karaktera” [1964 (1957)], u: *Sabrana dela Slobodana Jovanovića*, knj. 12 (Beograd: BIGZ, 1991), 541–582.
- Lacan, Jacques, R.S.I. – *Le séminaire XXII 1973–74*.
- Luhmann, Niklas, *Die Gesellschaft der Gesellschaft* (Frankfurt/M: Suhrkamp, 1998), I-II.
- Lyotard, Jean-François, *Économie libidinale* (Paris: Minuit, 1974).
- McLuhan, Marshall, *Understanding Media – The Extensions of Man* (Cambridge: The MIT Press, 1994).
- Major, René, *Lacan avec Derrida* (Paris: Flammarion 1991).
- Milić, Novica, *Istina apokalipse – Književnost i filozofija na „poslednjem sudu”* (Čačak: Gradac, 2003).
- Idem*, *Od znaka do smisla* (Beograd: FMK, 2007).
- Rašković, Jovan, *Luda zemlja* (Beograd: Akvarijus, 1990).
- Showalter, E., *Histories – Hysterical Epidemics and Modern Media* (New York: Columbia University Press, 1997).
- Springer, C., *Electronis Eros – Bodies and Desire in the Postindustrial Age* (Austin: University of Texas Press, 1996).
- Turkle, Sherry, *Alone Together – Why we expect more from technology and less from each other* (New York: Basic Books, 2012).
- Eadem*, *Simulation and Its Discontents* (Cambridge: The MIT Press, 2009).
- Virilio, Paul, *La bombe informatique* (Paris: Galilée, 1998).

Internet izvori:

<https://www.thelateageofprint.org/category/algorithmic-culture/> (pristupljeno 20.09.2019).